Степи зеленіють;

Діди лежать, а над ними

Могили синіють.

Та що з того, що високі?

Ніхто їх не знає...

Т. Шевченко.

Суворі кам'яні обриси ранкової Хортиці лишились позаду. Пароплав, покрутившись перед пристанню, з кінцем бере твердий курс коло правого берега. І ось безнастанною мжичкою по даху хлюпотять його колеса десь збоку, і застиглою масою олива міниться під сонцем спокійна Дніпрова вода.

Ми вийшли вже із запорозьких "Фермопіл", і закурене, брудне Запоріжжя — колишній Олександрівськ — туманиться в синюватій далині.

То — справжні, наші, сучасні українські Фермопіли.

Там зійшлись на протилежних берегах віки 4 стали на чатах один проти одного. Похмура легендарна Хортиця, а за нею степ і мовчазні зажурені могили, і чорні шила Олександрівських димарів, пронизливий крик автомобільних рожків, лайка вантажників, баржі, вокзал. Дніпро розмежував чатових, і вони, як змилені баскі коні, закам'яніли над прірвою.

А Дніпро тече до моря,

Все пита Хортиці —

Де ж той Байда, де ж та Січа,

Стяг і гаківниці?

Але то — неправда. То тільки у вірші так. А насправді ліньки, не поспішаючись, тече спокійний, флегматичний Дніпро і мету його одвічного руху на низ, через плавні і степ, до моря визначають тепер тільки:

— Квиток третього класу до Нікополя коштує, здається, 1 крб. 80 коп., а до Херсона...

Пароплави залізними хребтами розкраяли Дніпрові його романтику і упрілим від спеки пасажирам — плювати на "стяг і гаківниці".

Від буйного шумовиння потонулих віків Дніпрові залишились тільки флегма і розпарені мрійні лінощі.

Вчитель, що сидить поруч мене, показує пальцем назад:

— Ото бачите — бовваніє, ніби скеля? То — Казна. Кажуть, буцімто петровські салдати, сплюндрувавши Чортомлицьку Січ, катували там полонених запорожців;

від того й назва "Казна". Про той острів усякі легенди ходять. Діди оповідають за нього погану славу...

Все навколо — це колишні запорозькі вольності. Але одлетіли набезвік забуті тривожні дні і не знати вже — коли пішли світовими мандрами чубаті запорожці. І "вольності" їхні затопили рябою масою інші зайди. Через те й край цей якийсь чудний, контрастовий.

З пароплава видно часом степ. Степ розігнався на всю широчінь, скільки оком глянути, і помчав за обрій. Тільки могили залишились на його сліду. Бовваніють у блакитній млі:

Стоять та сумують.

І ці прості, невибагливі Тарасові слова якнайкраще передають образ сьогоднішнього степу, що на ньому "скрізь могили". Є якась своя, степова туга. її годі збагнути. Ось глянеш просто на ті безкраї обшири, і твій зір потоне десь далеко-далеко, отам, де лягла чорною запаскою рілля, де зірвався з могили шуліка, де громадяться на блакитному морі вітрила хмар, щоб без мети летіти назад, у мунуле, у те, що вже ніколи не вернеться, що вже не може бути... І тоді думка поринає у віки, і, здається, чуєш, як засвистіла отам, за піщаними прибережними смугами, скитська стріла і з яру — чи то вітер повіяв, чи татарин хижо фисьнув на коня, а десь за могилою мріється козачий спис і червоною цяткою мигтить шлик...

Це степова романтика, і через неї сантименти полонять Думку.

Степ же! Омріяний, історичний степ!.. То дарма, що він пооораний і розмежований давно. Він пустив у мандри небуття своїх завзятих пестунів, а сам, подоланий віками, ліг, старий, відпочити; заснув непробудним сном у легенді. Давно вже осіли на ньому невідомі приходьки, круто повернула в нове річище безугавна ріка життя, а він усе ще спить, усе ще марить... Такий чудний наш степ, такий чудний і химерний! Серед нових днів він немовби здорожився і заблудився серед одвічних манівців.

Обсіли йому груди, розпаювали між собою й заходилися корчувати плугами з чорних покладів його пісню-думу. їхня нога не оступиться на могилі, і руки не пустять чепіг: їм степ чужий, вони не знають степових таємниць. Степ, як чаклун-характерник із Січі, поховав у кладах понад порогами, на дні Павлюка й Чортомлика скарби своїх давніх днів і тільки

дослухається крізь сон — ану ж якої то пісні співають нові вітри. Одспівана давно вже, степе твоя пісня! По-дурному, голубе, мариш і сниш, оточений звідусіль новими днями. Твоє місце з твоїми могилами —— в Дніпропетровському музеї Яворницького, де лежать не один рік козацькі шаблі, мушкети, пляшка горілки, жупан і вся "козацька слава", вкрита тлінним порохом тиші й супокоєм наукових розвідок. Отаке-то, старий!..

Ну, ось у мене вже і знайомий є. Це нікопольський учитель Півень. Він пропонує мені розташуватися в його школі,— подивитись Нікополь добре, а там видно буде, що робити. Гаразд! Я переходжу маленьку нікопольську пристань, і ось ми вдвох із Півнем на славнозвісному Микитиному розі, де Хмельницький дістав колись від Січового товариства гетьманську булаву.

— Ото, бачите, узвіз, мурований такий, то — старовинний дуже, він іще за Січі був...

Узвозом їде сонний водовіз до Дніпра набирати води, а просто перед нами висока дерев'яна церква.

— Це Покровський собор, січова церква.

Але давно вже січову Покрову вкрито суздальськими шишкуватими банями, а з цвинтаря виходить статечний протоієрей з поважною сивою бородою. Такі протоієрейсь-кі бороди прикрашали колись випускні картки єпархіальних шкіл і семінарій.

Півень суворо поглядає в бік протоієрея і голосно зауважує мені:

— Це сволоч: русифікатор і чорносотенець! А оце, дивіться, вкопаний у землю хрест на цвинтарі — це хрест із останньої січової церкви.

Півень забув уже за протоієрея і, шкутильгаючи (в нього одна нога куціша за другу), веде мене до залізного іржавого хреста.

Дивна, справді, наша історична доля: зо всіх буйних літ, що ураганами пролетіли через наш степ, нам лишились у спадщину самі тільки хрести та могили...

Тепер ми підемо до школи ім. Шевченка. Півень там за завідувача, і я можу перебути тут скільки хочу. Школа ім. Шевченка, як і годиться їй, стоїть на Микитинській вулиці.

Отут саме був Микитин ріг, між Дніпром і Лапинкою, тут гуляло колись запорозьке товариство, отут Богдан Хмельницький... одне слово, тут що не крок — то історія. Щоправда, сьогодні Півневі трапилась уранці прикоість: ідучи на базар, Півень випадково глянув на паркан і побачив нову табличку, з новою назвою вулиці. Вулицю перейменували. Півень страшенно обурюється: Це ж історична назва "Микитинська". Від Микити-ного рогу. Ну хіба ж так можна? Завтра обов'язково піду до райвиконкому балакати. Це ж просто скандал!

Півень хвилюється. На його широкому, засмаглому лиці з щетинкою голеної бороди виступає піт. І це недарма. Півень так накострячився. Він у Нікополі — стовп культури, він, власне, єдиний кит, на якому тримається вся освітня робота в Нікополі. Курси української — треба з Півнем порадитись, треба Півня закликати, запросити Півня викладати; Шевченкове свято — Півневі доручити сказати промову й організувати з аматорів концерт; капела кобзарів приїхала — Півень із ними злистувався і запросив. Півень організував у Нікополі крихітний музей і по-запорозькому одбивається від зазіхань на нього Яворницького з Дніпропетровського. Півень навіть ви-власнив у якогось міщанина запорозький курінь і перетягнув його на шкільне подвір'я. Насправді, це не курінь, розуміється, а просто комора, що належала Полтавському куреневі, але Півень ним дуже пишається:

— Ніде, навіть у Яворницького немає такого куреня! Ось гляньте на одвірок...

Півень тикає товстим пальцем у спорохнявілий мережаний одвірок, і я ледве розбираю вирізані там, але вже стерті часом слова: 1756 року іюн я... дня построинъ курень Полтавскій.

Двоє шестикутних дверей з міцними (по-запорозькому) засувами ведуть у порожнє приміщення, де замість стелі світять ребрами старі сохи. Півень піймав на них мій погляд і заспокоює:

— Це нічого. В серпні, як учні зійдуться, ми реставруємо курінь,— з очерету дах зробимо, побілимо, отоді глянути на курінь — да! Ходім чай пити."

Ми йдемо в садок, де парує Півнів самовар і голос Півневі стає інтимніший:

— Воно, звісно, можна було б робити, ну тільки ж перебаранчають. Партком, райвиконком — із ними гаразд: національна політика партії, українізація! Ви знаєте — дивна річ, вони українізують Запоріжжя більше, ніж хто до них раніш: газета, школа і взагалі. Але тут, понімаєте, є із своїх —"землячки"...— Півень підморгнув оком і оскалив дебелі зуби: — Так оці "землячки", понімаєте,— не дають життя. Взяти б хоч і оцей курінь, що перетягнув до школи. Воно ж це потрібно, історія, а вони, як тільки довідались, так і пішли пащекувати: "Очередное проявление шовинизма в Пивня". Ви розумієте: курінь і шовінізм! Ах же сволочі!..— Півень із серцем ляснув себе волосатими долонями по стегнах.— От і працюй серед таких...

Сонце кинуло в Дніпро золоту мережку і милується з неї, пустотливе. Я одлежався на пляжі й рушаю до човна, щоб переїхати на той бік до Нікополя. Вдивляюсь у Нікополь, і мені хочеться знайти в його розляпаному вигляді якусь згадку, хоч маленький контур Микитино.го

рогу, але дарма: червоні черепиці дахів, шишкуваті церковні бані з бузковим відлиском і десь далеко праворуч товаровий поїзд — одгонять мертвим повітовим спокоєм. Там десь за містом позначила свій чорний шлях марганцевими руднями нова доба, а місто корчиться маленькими будинками в страшенній зануді. Ті дні, коли гупотіла аемля від бентежної січової ради, коли мчали на герць молодики,— давно минули. їхня тінь наче впала і держиться ще на старовинному узвозі, де і сьогодні, як і вчора, як і рік тому, як і за Січі, сонний водовіз набирає дніпрової води, а все решта застигло в напівсні. Куняє провізор у аптеці, рухаючись тільки тоді, коли вже надо-пекла зграя мух і її конче треба одігнати, ліньки дивиться з-за дверей брудної голярні молода єврейка-голяр, геть зовсім розварилось і, здається, ось-ось застигне непорушне навіть саме нікопольське сонце.

Я сідаю в човна і їду на лівий берег... якась дачна мамаша з донькою-панянкою: "Кашмар — какая жара! Ужас..."

Я запитав щось човнаря. Мамаша пильно мене оглянула і посміхнулась донці: "Щирій українец!.." Я запитав мамашу по-російському: "Почему же "щирій". Але тут у розмову втрутилась донька: "Я первій раз слышу, чтобы так быстро разговаривали по-украински, как вы"... Донька дивиться на мене так зацікавлено, немов побачила перед собою раптом справжнього некарикатурного Чемберлена.

— То есть, как это "быстро"?..

Донька кокетливо виглядає з-під білого капелюшка й трохи ніяково каже:

— Я сама преподаю украинский язык в школе, в Донбассе, но так, как вы, я не умею "балакать"...

—— Как же вы "преподаете"?

— Собственно, я преподаю, конечно, не по-украински, а по-народному, по Шевченку, и дети — ничего: правильно пишут и читать "Читанку" могут...

— А — говорить по-украински?

Панянка лукаво глянула знову з-під капелюшка і засміялась:

— А это уж — вопрос!..

Позаду знову узвозом повзе водовіз набирати з Дніпра води, а провізор вийшов з аптеки на ріжок поїсти морозива. Спека. З базару додому шкутильгає Півень, несучи кошик з абрикосами.

Ми повертались із Півнем удвох додому.

...Я дивлюсь на його незграбну постать і ніяк не збагну суті його зовнішнього обличчя: один раз він мені нагадує Фрідріха Барбаросу, другий — якогось дроворуба, що я його десь зустрічав був серед своїх життєвих нетрів і нарешті — когось із Січі: довбиша, чи що. Півень шкутильгає собі далі, постукуючи ціпком об гнилі дошки пішоходу.

Ми вже на Микитинській улиці, ось і Півнева школа. Не раз Півень спиняється й пошепки каже мені на вухо:

— А постережіть-но тут хвилину, а я забіжу із двору. Он якийсь непевний тип сидить на ґанку.

На шкільному ґанку, справді, сидить якийсь парубійко і лузає насіння. Півень тим часом біжить у сусідній двір, перелазить з тріском через тин і летить через кущі припорошеного, млявого тепер бузку. Парубійко чи помітив Півневі плани — перейняти його, чи просто йому набридло смітити коло школи — раптом устав і пішов у протилежний бік вулиці. За хвилину із хвіртки вискочив з другим учителем Півень, але

спізнився. Він докірливо і скрушно подивився парубійкові вслід, обдивився для чогось назовні парадний хід і сердитий пішов у двір.

— Не спіймали! Я певний, що де той самий, що Михайла Кіндратовича обікрав. Треба буде ще вночі підсто-рожити.

Синя прохолода тихо сідає на яблуні, тонуть у присмерку шестикутні двері запорозької комори. Я застеляю собі постіль на широкому столі серед просторого класу й укладаюсь спати. У вікно крізь яблуні видно перші зорі.

Мінливі, далекі зорі. Никнуть у нашорошеній темряві учнівські плакати шкільної карти. Чудно лежати в мовчазному шкільному приміщенні, що втратило вліті свою душу — безжурний дитячий сміх і галас. Над запорозькою коморою висить кованим турецьким півмісяцем молодик.

Я почав був уже дрімати, коли знадвору долетів чийсь свист. За ним другий — ближче, потім третій під яблунями, й нарешті щось дико засвистіло під самими вікнами і замовкло. Я встав з постелі й почав наслухати здивований. Раптом знову засвистіло в саду. Таємничо, хижо, по-гайдамацькому. Що таке? Я відчинив вікно і глянув у двір. Свіже повітря радісно влетіло в душні кімнати. Десь у кутку коло шафи задзижчала сонна муха.

З кущів до вікна підійшов з мисливською рушницею Півень.

— Ви не турбуйтесь, будь ласка! Це я перевіряю сторожів, а то сплять, каналії, вночі. Свиснеш — і не озивається ніхто. Спіть! На добраніч...

Півень зникає за яблунями, а я ^мимоволі думаю йому назирці: справді, є в Півня щось занадто спільне з отою запорозькою коморою і Микитиним рогом!

І Півень зовсім не винен, що спізнився родитись на двісті літ. Йому б — у Січі, а він — мову українську викладає.

Я зачинив вікно. Востаннє десь із ґанку свиснув ще раз Півень і замовк. З сусідньої вулиці йому відповіло глухе:

— Ю-ю-у-у-у... Тихо.

Півень інструктивно казаБ мені далі:

— В селі Капулівці, це буде саме проти Чортомлицької Січі, напитайте діда Забутного. Він вам таке розкаже, таке наспіває! Він третє коліно від запорожців, але не забудьте тільки пляшку прихватити, бо без пляшки нічого не буде. Потім у селі Покровському зайдіть до попа. То оригінал.' Мухобой такий, що аж-аж! Проте йому можна й не давати горілки, він і так охоче розповідатиме.

Я купив усе потрібне, занотував у блокноті прізвища, й ми вже на березі. Тепер перед нами найголовніше: найняти човна возити мене плавнями три дні. Це неабияке завдання, і Півень підходить до нього серйозно й навіть урочисто.

— Ви мовчіть, зовсім не балакайте з лодошниками,— це все зроблю я.

— Добре.

Тільки-но ми вийшли до човнів, як нас оточили юрбою мусянжові хлопці-човнарі.

— Куди, дядя?

— Лодочку хотите? Пожал-ста!

Півень байдужісінько проходить повз них, і тільки коло крайнього його ціпок угрузає у вогку прибережну землю.

— Скільки візьмеш на Січ — три дні?

Тут пояснень не треба. Хлопець сам знає, що на Січ — це значить пливти Павлюком, Чортомликом, Скарбною.

— На Сечь так что будет один червяк.

Півень сердито дивиться з хвилину хлопцеві у вічі, потім мовчки йде далі.

— Ну, а сколько ж, дядя? Ну, восьмерку?.. А, дядя?.. Але Півень не обертається. З цими "блатнячками"

шкода й мови!

Півень переконано каже до мене:

— За п'ять повезуть.

Він підходить до сивенького дядька, що стоїть собі осторонь коло свого човна й тихо дивиться на нас.

— Дєдушка, скільки візьмете на Січ, щоб отак три дні?

Дідок вперіщив для чогось у землю свої лагідні блакитні очі й почухав під кашкетом. Півень скористувався роздумуванням, щоб остаточно вплинути на нього:

— Тільки ж4 по-божому, дєдушка! Не говоріть лиш-нього.

Дідок почухав ще другою рукою під кашкетом і тоді вже рішуче подивився на Півня.

— Та менше, як п'ять рублів ніззя взять. Півень ворухнув куцою ногою:

— А так, щоб — три, дєдушка?

— Повірте, що менше вже ніяк ніззя, як п'ять! Півень засопів і тювернувся до мене:

— Сідайте!

Півень ще раз нагадав мені про Забутного, попа, пляшку, й ми розпрощались.

Човен вибився з пришибу на середину Дніпра, й швидка течія несе його на південь. Дніпро забігає в чагарі плавнів.

Плавні. Колишній Великий Луг.

Гей, Січ — мати,

А Великий Луг — батько!

Гей, що в Лузі заробити,

Те в Січі пропити...

Але мало що заробиш у теперішньому Великому Лузі. Давно вже чужі винищили могутні дуби, витолочили очерети і вибили дичину, тепер плавні світять пеньками й невеликим чагарником.

Позаду від пристані рушив на них пароплав.

Я запитав дідка:

— Це на Херсон іде пароплав?

— Да, на Херсон, ну тільки, що ж ви говорите "пароплав"! По-настоящому треба казати — "параход", а не "пароплав". Це тепер скрізь пішло, щоб "по-українськи". Ну для чого ото воно!..

Еге-е! Мій дід не звичайний собі човнар. Я починаю з ним розмовляти, і що ж? Дідок — україножер, пацифіст і містик. Він скаржиться на свою доньку, що "ламає там десь язика" в школі, а оце одружилась "по-совєць-кому".

— Ну, що ото за свадьба тепер! Раніш так люди в церкві вінчались, перед іконами. А тепер підуть собі, розпишуться і вже ніби вінчані — ну, яка ж зовсім некрасива лавочка получаєця!

Дід поволі громадить за течією веслами, м'яко стелячи поглядом своїх блакитних очей по дніпровій поверхні. У нього незвичайні очі. Засмагла, рудувата, порепана шкіра і кругла, невелика борода — сріблом серед попелу — видаються машкарою, як глянути на ці очі. Вони ніжні, глибокі, задумливі і всевидющі. До цих очей треба зовсім іншого виду, а не того, що є в дідка. Люди з такими очима бувають або природжені філософи, або кінчають божевіллям. На вигляд моєму дідкові років 65, а може, й більше. Хто його знає. Він любить філософствувати, говорить спокійним, безапеляційним тоном, а втім у нього, безперечно, є якийсь бзик.

Він давно одбився від землі, столярував трохи, а тепер держить човна і з того живе.

Низько над нами важко пролетів птах.

— Чайка,— сказав я сам до себе.

— Це не чайка; по-настоящому — це мартин. Я колись знав усяку птицю, охотником був, а опосля закинув.

— Чому?

Дідок трохи помовчав, потер долоні і знову взявся за весла:

— Багато я стріляв усякої дичі, а потім, як повмирали мої два сини,— кинув. Ну чисто ж, як каченята вмирали. Тепер і дивитись на ружжо не можу. Нащо кров проливати? Багато її і так проливали. От були в нас австрійці. Люди, сказать би, настоящі, а тільки й вони подались відціля. Подивились одного разу в Дніпро, а там — білі тіні. Тоді вони покидали туди оружжа і все, а самі повтікали, потому, кажуть, у вас багато вже крові пролито, більше вже не можна — білі тіні в Дніпрі виступають, а винуватого ми й не знайшли...

Я дивлюсь на дідка, і мені стає трохи моторошно. Блакитні очі його — прозорі й не мигають. Човен завертає в бік до Павлюка.

Павлюк тут майже пересох, і нам доводиться волочити його по мілкому. Павлюком починається січова система річок. Це Павлюком треба було їхати на Чортомлицьку Січ і на останню, Покровську.

Хто б сказав, що тут пливли колись запорозькі чайки, проходили байдаки! Але багато втекло за літами води в Чорне море, і вузенький Павлюк крутиться між чагарями і ось-ось пересохне по деяких місцях. У воду падає коріння зрубаних дерев, обвалюється берег.

— Отут торік дядько з Капулівки пушку стару знайшов — із берега вистромилась, запорозька ще вона, кажуть.

— Ну і що ж він з нею зробив?

— Та продав ковалеві за три рублі.

Сонце пробивається крізь дерева, котячись до заходу, і таким маленьким розплескалось воно золотими брязкотельцями в тихій воді, як маленький і сумирний Павлюк після давніх морських походів, після Кішки, Сагайдачного, Сірка, Гордієнка.

Мені спало раптом на думку спровокувати діда. Я невинно питаю:

— А скажіть — що воно за люди ті, запорожці були? Дідок набрався поважності й трохи врочисто каже:

— Були такі, воювали все... Вони, бачите, були дуже уверені в православній вірі, через те й бились усе времня. Ну тільки одна в них ошибка була: пити горілку дуже любили...

Павлюк звернув праворуч і одразу поширшав. Неподалеку на горі з-за дерев висувається зелена церковна баня.

— А оце річка Скарбна. Я знову провокую дідка.

— Чого це вона так зветься?

— Та кажуть, буцім, на дні її скарб, сказать би — клад, запорожці на човні потопили.

— Ну і що ж — ніхто не дістав того скарбу?

— Не. Це вам не хвакт дістати, ну тільки не звєсно, бачите, настроєній його... Аби хто знав про настроєніє, так досі б уже дістав, а то не знають: запорожці його заворожили. Були в них такі характерники, вроді як би сказать,— чаклуни по-настоящому.

Павлюк підліз до Чортомлицького острова і загубився між річками, що стиснули звідусіль Чортомлицьку Січ.

— Ну оце й Січ тут була... Може, вийдете погуляти?

Я виходжу з човна й ступаю на горб острова. Довгі літа, весняні води одірвали вже давно більшу частину його. Залишився тільки горбок, що на ньому ростуть буйно будяки з реп'яхами, а все інше пішло за літами, за водою, набезвік...

Тут була Чортомлицька Січ. Тут за Сірка яничари з татарами на Різдво увірвались у Січ. Тут хазяйнувала Петровська карна експедиція з Ґалаґаном 1709 року, відціля вирушав під Перекоп, на Бахчисарай Сірко з товариством. Тут була Січ...

Та й колючі ж будяки ростуть там, де лилась колись кров. Невеликий горбок на острові скрізь поколупано ямами, і в ямах можна легко знайти черепки кахлів від куренів, посуд, якісь залізка. По тих ямах аматори шукають запорозьких скарбів.

Нехай риє, одкопує,

Не своє шукає...

Глухо мовчить на острові уціліла від поводів земля, й цупко чіпляються до ніг реп'яхи. Тут була колись Січ...

Ми поїхали далі Підпильною. Лівий глинястий берег злетів угору на кілька сажнів, і річка його справді — підпилює. А на правому березі густо стоїть ліс. Він зацілів від знищення, і Підпильна тихо голубить коріння дерев, милується з нього, що увібрав у себе тіні останньої Січі — Нового Коша.

З гори збігаються у долину, до води, хати, а сама гора на лівому березі подалась у поле. З-за дерев виглядає маленька, дерев'яна церква. Село Покровське. На березі перуть білизну пустотливі дівчата й неподалеку парубки напувають коні. Мій дідок облишив веслувати й повертається до берега. Йому несподівано заманулось жартувати:

— А скажіть, хлопці, чи у вас на вербі не ростуть абрикоси?

Здивовані хлопці роздивляються нас і механічно відповідають:

— Ні.

— І в нас теж не ростуть,— резюмує, осміхаючись, дідок і веслує далі.

Десь за Покровськими садками поринає за обрій сонце і востаннє багряно освітлює старі стіни дерев'яної церкви.

Я йду шукати попа. Праворуч — маленький ставок. Це була колись затока, де стояли січові чайки, тепер коло неї в калюжі борсаються свині.

Я увійшов на крихітний цвинтар і переступив поріг сторожки, де тимчасово живе піп.

У дальньому кутку великої кімнати з низькою дерев'яною стелею сиділо коло столу дві постаті. Я привітався й спитав, де можу бачити священика. Від столу зірвалась постать і побігла до мене. Постать сполоханим, бентежним голосом запитала одразу ж:

— А що таке? В чом, собственно, дєло?

На перший погляд постать у підряснику одгонила колоритом гоголівських "Вечеров на хуторе близь Диканьки", одначе голос її був завзятий і навіть бойовий. Я трохи зніяковів.

— Мені треба побачити місцевого панотця. Постать дрігнула, й маленька косичка позаду нервово

метнулась убік.

— Совсем вам його йе "треба бачити!" Вже ваші були тут. Тільки нічого не вийшло. Тут не пройде! Ні, ні!.. /

Я зовсім спантеличився і почав серйозно побоюватись за розумові здібності постаті в підряснику.

— Вибачте, я не розумію... Постать перебила мене:

— Ви откудова?

— З Києва.

— Ну, ось, так я ж і кажу вам: уже ваші самосвати були, тільки нічого не вийшло. Тут і сам ваш Липківський нічого не втне...

Я зрозумів: попиську взяв мене" за організатора автокефальної' церкви. Тут саме тільки заходить ця боротьба, а до того ж моя українська мова, дощовик... Я рішуче сказав попові:

— Ви помилились: я співробітник радянської преси, я хочу подивитись на старовинні речі, що у вас тут е.

— Радянської преси? Ага-а... Так пожалуйте. Може б, присіли?

Проте, піп скоро оговтався, до нього повернувся завзятий голос, і ми вийшли на вулицю.

— Тут, як бачите, все село построїне за принципом Січі. Отут рів був, там далі — Запорозький гасан-баша, оце, коло церкви, старшинська паланка була, а отуди далі, навіть і тепер улиця зветься Гузнопалівка.

Піп простягнув долоню й тикнув у неї довгим, худим пальцем, пояснюючи:

— То-єсть, значить, гузном саділі на палі. Тут среди жителей и фамилии попадаются запорожские, вроде — Держипуп, Смердикуш, Забийворота. Запорожцы, виде-те ли, любили давать всякие насмешливые прозвища...

Ми підійшли до старої каплиці, де стояла січюва церква. Я умисно спитав попа:

— Це місце останньої Січі, часів руйнування за Катерини?

Піп здивовано підвів брови .на велике в зморшках чоло. Я мимоволі пригадав Півневу характеристику йому, щодо горілки.

— Да, "останньої", но только вы неверно говорите — "руйнування". Руйнування тут никакого не было. Это на Чортомлыцкой Сечи там, действительно, мордували запорожцев, а здесь было мирно. Пришел генерал Текелия с русской армией и говорит запорожцам: "Вы—зарезя-ки?" Они отвечают: "Пожалуй, да".— "Ну там вам здесь больше делать нечего, потому что границы тут больше нет! Пожалуйте на Кубань черкеса воювать". Запорожцы взяли и пошли на Кубань.

Піп трохи зморщився й процідив крізь зуби:

— Ну, некоторые там пошли на Дунай, под турка, а так все это тихо-мирно прошло, никакого "руйнування" не было...

Я йшов до школи спати. Туди вже переніс мої речі філософ-човнар. Тихо лягала на місце останньої Січі липнева ніч. Улицею пройшла череда. Я зупинився і ще раз подивився на темну воду затоки, де стояли колись запорозькі чайки.

Пригадалось чогось допірішнє попове: "Ну некоторые там пошли на Дунай". Піп вимовив це "некоторые" якось по-особливому, наче в мислі там ставив "Ъ" і робив на ньому наголос. Ой, попе, не "тихо-мирно" "некоторые" подались у мандри світ за очі під турка!

Ой позволь, батьку отамане,

Нам на башти стати —

Не одному генералу

З пліч голівку зняти...

Москва стане лагерями,

А ми — куренями,

Москва стане із штиками,

А ми — з кулаками,

Ой, щоб слава не пропала

Поміж козаками!.. —

У Капулівці за городом стоїть камінь-вапняк на пагоркові. Це Сіркова могила. На камені древні постирані літами й дощами літери. їх годі всіх розібрати доладу.

Року божрго 1680 мая 4 преставися рабъ божій 1оанъ СЪРк о Дмитровичъ атаманъ кошовый Войска З'апорЬзкого за его Ц. П. В. (розумій — царского пресветлого величества) Федора Алексеевича. Память праведного с о'похвалам и.

З могили видно степ, у долині — Підпильна, Чортомлик, Павлюк, сиротіє порожнім самотнім горбом Чортомлиць-кий острів. "Мізерно виглядає тепер січове гніздо.

Воля, ретязем повита,

В плавнях спочиває:

Слава, кров'ю перелита,

По світу літає.

Але це сантименти, а втім отут, коло Сіркової могили, вони, може, й не так уже недоречливі. Я переходжу через город на вулицю й збиваю ногами хмару куряви. Мені треба ще глянути на оте третє коліно від запорожців і тоді вже можна вертати до Нікополя. Його неважко розшукати, дарма що він живе аж на крайньому кутку села. Його всі знають.

— А як пройти до діда Забутного?

— До Забутного? Та отак просто йдіть, а там спитаєте. Ось і хата Забутного. Вона одбігла з села в поле

і стоїть собі на краєчку/Власне, третьому колінові від запорожців годилось би, мабуть, десь на хутір вийти. Я нахиляю голову, щоб не зачепитись за одвірок і заходжу до хати. Коло мисок бабрається якась насуплена молодиця.

— А скажіть-но, тьотю, Забутний тут живе?

Молодиця завидющими очима оглядає мої порожні руки й сердито відповідає:

— Та зараз, підождіть!

Вона неохоче йде на другу половину й кричить у сінцях.

— Діду! Га, діду! Вставайте. Прийшли вже до вас там. П'яте коліно від запорожців видає себе за дуже люте.. Вона повертається назад до кімнати й недобре оглядає

мене з ніг до голови.

— Ото вже пісні прийшли записувати?

— Та як дід заспіває, то й запишемо,— обережно відповідаю я, але молодиця рішуче переходить до суті:

— Так ви б узяли та й принесли б дідові на пінжак та штани! Ви ж у городі получаете за ті пісні. А то ходять і Виряницький 1 і всякі, а діда горілкою тільки напувають. А що з тої горілки! Вип'є її та й висц...!

*1 Це так називають таможні селяни проф. Дм. Яворницького

Е, так тут тертий народ! Онучка вже збагнула "товарову вартість" свого діда і їй баки горілкою не забивай! З сіней, крехтячи й чухаючись, вийшов нарешті сам дід у білому полотняному одязі.

Дід цей зовсім іще не руїна на двох ногах, як гадалось би: йому 95 років, але він кремезний, якийсь добре збитий у тілі. Він тільки сліпцй уже. Повіки спустились на очі, і очі дивляться в себе, в минуле, в кріпацтво, в свого батька-небіжчика, що бачив запорожців.

Діда давно вже універсалізували численні етнографи й усякі аматори на зразок мене — він знає, чого від нього хочуть. Я пригадую Півнів рецепт і кажу:

— Випийте, дідусю, а там побалакаємо!

— Та спасибі вам... Горілку, ніде правди діти — люблю... Ще десять год тому так інакше й не пив, як, було, одгризеш зубами шийку в пляшці, а тоді й пляшку спорожниш.

До хати ввійшла дідова стара. Вона така ж сліпа, як і дід, але старість стерла зморшки на її серці — бабуся говорить тихим ласкавим лагідним голосом:

— А чого ж це ти, Іване, не співаєш їм? Як випив, то співай, поки не сп'янів.

Вже недалеко до того, коли це древнє подружжя піде в могилу, навіть здається, що вони конче вмруть водночас і ляжуть у одну яму — такі якісь вони обоє своєрідні, цільні по-своєму, не сьогоднішні. Дід питає мене:

— Якої вам?

Я даю дідові волю самому розбиратись у своєму репертуарі. Дід підвів голову, подивився незрячими очима •повіками собі всередину, а тоді — тихо:

— Я вам про Супруна.

Старий, тріснутий-перетріснутий голос намагається схопити голос думи:

..Ой зібрав військо, славне запорозьке

Та й пішов татар бита...

Дід покашлює трохи, зривається з голосу

...На Савур-могилу, на Чапель-долину

Сизий орел вилітає,

Ой там стоїть військо запорозьке,

Як золото сяє...

Дід із "Супруна" переходить на "Козака-Нечая", "Козак-Нечай" переривається і в нього влазить "Морозенко". Важко відрізнити мотив одної пісні від другої, з дідових уст, мелодія їхня стерлась, почорніла, як контури старовинної ікони. Дід плутає вже мотиви й слова різних дум, збиває їх до одної якоїсь лірної сумішки. Дід намагається іноді навіть потрапити під нові смаки, нові вимоги:

...За тобою, Морозенку, Вся Вкраїна плаче... А не так же Україна, Як українські хлопці (!)...

Дідова стара стоїть коло мене, підперши пальцями щоку і в такт дідові тихо каже кудись:

— Тепер скрізь тая Україна пішла...

Дід стомився співати і розкладає переді мною інший свій крам:

— Ото по той бік Дніпра скрізь турок тут сидів, а як турка зігнали, то пішов тут сірий мужик закладати городи...

Дід у напівсні оповідає якусь казку, як мужик із чортом засновували "Одес" та Херсон.

— ...Тут мені не наравиться, каже мужик чортові, вези мене в Херсон... Отут постав мені дом із сіяного піску...

Казка раптом увірвалась; дід — наче струни на старій бандурі — спробував голоса і знову заспівав:

...Ой знай, знай, Морозенку,

Свою Україну!

Ой десь мені, милі браття,

Україна не мила,

Зостається кінь вороний

Ще й молода дівчина...

Дід знову розповідає мені про Сірка. Глухо, як із землі, точиться дідова сп'яніла мова про облогу Січі, як яничари вдерлись уже між

курені, як Сірко стелив— собі до Дніпра дорогу нехрещеним трупом. Замовк дід, зітхнув.

— Були козаки, та давно вже їх нема, а самі шпачата позоставалися!..

Дід уже куняє, проте він на останнє хоче мені остаточно Віддячити за горілку.

— А ось я розкажу вам іще про Тараса Бульбу... Діда таки зіпсували етнографи своїм попитом на всякі легенди. Третє коліно від запорожців починає по-справж-нісінькому халтурити, розповідаючи мені Гоголя в своїй власній інтерпретації:

— ...А вже як старий пан пішов собі спати, так вона (шляхтянка) зосталася з Андрієм Бульбою і цілу ніч любопитствувала із ним...

Дід уже зовсім зморився і верзе якусь нісенітницю, як автомат. Я встаю з лави, прощаюсь із дідом, а молодиця востаннє зажерливо і безнадійно дивиться на мої руки. Вона все-таки ще сподівалась, що я держу десь штани чи "пінжак" дідові...

Коли моя рука торкнулась дверей, молодиця роздратовано одвернулась і не відповіла на моє прощання.

Позаду схилилось на стіл і солодко хропло третє коліно від запорожців.

Я таки шкодував, що в мене не було якихось штанів дідові...

1927